

Συλλογή της Νομολογίας

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (δεύτερο τμήμα)

της 30ής Ιανουαρίου 2020*

«Προδικαστική παραπομπή – Σύναψη δημοσίων συμβάσεων προμηθειών, έργων και υπηρεσιών – Οδηγία 2014/24/ΕΕ – Άρθρο 18, παράγραφος 2 – Άρθρο 57, παράγραφος 4 – Προαιρετικοί λόγοι αποκλεισμού – Λόγος αποκλεισμού υπεργολάβου ο οποίος μνημονεύεται στην προσφορά του οικονομικού φορέα – Μη συμμόρφωση του υπεργολάβου προς τις υποχρεώσεις στους τομείς του περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου – Εθνική νομοθεσία η οποία προβλέπει τον αυτόματο αποκλεισμό οικονομικού φορέα εξαιτίας της εν λόγω μη συμμόρφωσης»

Στην υπόθεση C-395/18,

με αντικείμενο αίτηση προδικαστικής απόφασεως δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, που υπέβαλε το Tribunale amministrativo regionale per il Lazio (διοικητικό πρωτοδικείο περιφέρειας Λατίου, Ιταλία) με απόφαση της 21ης Φεβρουαρίου 2018, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 14 Ιουνίου 2018, στο πλαίσιο της δίκης

Tim SpA – Direzione e coordinamento Vivendi SA

κατά

Consip SpA,

Ministero dell’Economia e delle Finanze,

παρισταμένης της:

E-VIA SpA,

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ (δεύτερο τμήμα),

συγκείμενο από τους A. Arabadjiev, πρόεδρο τμήματος, P.G. Xuereb, T. von Danwitz, C. Vajda (εισηγητή) και A. Kumin, δικαστές,

γενικός εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona

γραμματέας: R. Schiano, διοικητικός υπάλληλος,

έχοντας υπόψη την έγγραφη διαδικασία και κατόπιν της επ’ ακροατηρίου συζητήσεως της 2ας Μαΐου 2019,

* Γλώσσα διαδικασίας: η ιταλική.

λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις που υπέβαλαν:

- η Tim SpA – Direzione e coordinamento Vivendi SA, εκπροσωπούμενη από τους F. Cardarelli, F. Lattanzi και F. S. Cantella, avvocati,
- η Consip SpA, εκπροσωπούμενη από τους F. Sciaudone και F. Iacovone, avvocati,
- η Αυστριακή Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από την J. Schmoll καθώς και από τους M. Fruhmann και G. Hesse,
- η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκπροσωπούμενη από τους G. Gattinara και P. Ondrůšek, καθώς και από την L. Haasbeek,

αφού άκουσε τον γενικό εισαγγελέα που ανέπτυξε τις προτάσεις του κατά τη συνεδρίαση της 11ης Ιουλίου 2019,

εκδίδει την ακόλουθη

Απόφαση

- 1 Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία του άρθρου 57, παράγραφος 4, και του άρθρου 71, παράγραφος 6, της οδηγίας 2014/24/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Φεβρουαρίου 2014, σχετικά με τις διαδικασίες σύναψης δημοσίων συμβάσεων και την κατάργηση της οδηγίας 2004/18/ΕΚ (ΕΕ 2014, L 94, σ. 65, και διορθωτικό ΕΕ 2016, L 135, σ. 120).
- 2 Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, της Tim SpA – Direzione e coordinamento Vivendi SA (στο εξής: Tim) και, αφετέρου, της Consip SpA και του Ministero dell'Economia e delle Finanze (Υπουργείου Οικονομίας και Οικονομικών, Ιταλία) με αντικείμενο τον αποκλεισμό της Tim από ανοιχτή διαδικασία υποβολής προσφορών την οποία προκήρυξε η Consip.

Το νομικό πλαίσιο

Το δίκαιο της Ένωσης

- 3 Οι αιτιολογικές σκέψεις 40, 101 και 102 της οδηγίας 2014/24 έχουν ως ακολούθως:

«(40) Ο έλεγχος της τήρησης των [...] διατάξεων του περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου θα πρέπει να διενεργείται στα ενδεδειγμένα στάδια της διαδικασίας [σύναψης της σύμβασης], δηλαδή κατά την εφαρμογή των γενικών αρχών που διέπουν την επιλογή των συμμετεχόντων και την ανάθεση των συμβάσεων, κατά την εφαρμογή των κριτηρίων αποκλεισμού και κατά την εφαρμογή των διατάξεων σχετικά με τις ασυνήθιστα χαμηλές προσφορές. [...]

[...]

(101) Οι αναθέτουσες αρχές θα πρέπει επίσης να έχουν τη δυνατότητα να αποκλείουν οικονομικούς φορείς οι οποίοι έχουν φανεί αναξιόπιστοι, επί παραδείγματι λόγω παραβάσεων περιβαλλοντικών ή κοινωνικών υποχρεώσεων, συμπεριλαμβανομένων και των κανόνων σχετικά με τη δυνατότητα πρόσβασης ατόμων με αναπηρίες, ή λόγω άλλων μορφών σοβαρών επαγγελματικών παραπτώματων, όπως είναι οι παραβιάσεις των κανόνων περί ανταγωνισμού ή περί δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας. [...]

[...]

Όταν βασίζονται σε λόγους προαιρετικού αποκλεισμού, οι αναθέτουσες αρχές θα πρέπει να δίδουν ιδιαίτερη προσοχή στην αρχή της αναλογικότητας. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορούν ελάχιστονες παρατυπίες να οδηγήσουν στον αποκλεισμό οικονομικού φορέα. Όταν, ωστόσο, συρρέουν επαναλαμβανόμενες περιπτώσεις ελασσόνων παρατυπιών, μπορεί να γεννηθούν αμφιβολίες ως προς την αξιοπιστία οικονομικού φορέα, οι οποίες μπορούν ενδεχομένως να δικαιολογούν τον αποκλεισμό του.

(102) Θα πρέπει, ωστόσο, να επιτρέπεται στους οικονομικούς φορείς να υιοθετούν μέτρα συμμόρφωσης με στόχο την άρση των συνεπειών τυχόν ποινικών αδικημάτων ή παραπτώματων και την αποτελεσματική πρόληψη των παρανομιών. Τα εν λόγω μέτρα μπορεί να συνίστανται ιδίως σε μέτρα που αφορούν στο προσωπικό και την οργάνωση, όπως είναι η διακοπή όλων των δεσμών με πρόσωπα ή οργανισμούς που εμπλέκονται στην παράνομη συμπεριφορά, κατάλληλα μέτρα αναδιοργάνωσης προσωπικού, η εφαρμογή συστημάτων υποβολής εκθέσεων και ελέγχου, η δημιουργία δομής εσωτερικού ελέγχου για την παρακολούθηση της συμμόρφωσης και η έγκριση εσωτερικών κανόνων ευθύνης και αποζημίωσης. Όταν τα εν λόγω μέτρα προσφέρουν επαρκείς εγγυήσεις, ο εν λόγω οικονομικός φορέας δεν θα πρέπει πλέον να αποκλείεται για αυτούς τους λόγους και μόνον. Οι οικονομικοί φορείς θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να ζητούν να εξετάζονται τα μέτρα συμμόρφωσης που λαμβάνονται με σκοπό την πιθανή συμμετοχή τους στη διαδικασία [σύναψης σύμβασης]. Θα πρέπει, εντούτοις, να εναπόκειται στα κράτη μέλη να καθορίζουν τους ακριβείς διαδικαστικούς και ουσιαστικούς όρους που θα ισχύσουν σε τέτοιες περιπτώσεις. Θα πρέπει ειδικότερα να έχουν την ελευθερία να αποφασίζουν αν επιθυμούν να επιτρέπουν στις επιμέρους αναθέτουσες αρχές να προβαίνουν οι ίδιες στις σχετικές αξιολογήσεις ή να αναθέτουν το καθήκον αυτό σε άλλες αρχές, σε κεντρικό ή μη επίπεδο.»

4 Το άρθρο 2, παράγραφος 1, σημεία 10 έως 12, της οδηγίας αυτής ορίζει τα εξής:

«Για τους σκοπούς της παρούσας οδηγίας ισχύουν οι ακόλουθοι ορισμοί:

[...]

10. ως “οικονομικός φορέας” νοείται κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο ή δημόσιος φορέας ή ένωση αυτών των προσώπων ή/και φορέων, συμπεριλαμβανομένων των προσωρινών συμπράξεων επιχειρήσεων, που προσφέρει στην αγορά εκτέλεση εργασιών ή/και έργου, προμήθεια προϊόντων ή παροχή υπηρεσιών·

11. ως “προσφέρων” νοείται οικονομικός φορέας που έχει υποβάλει προσφορά·

12. ως “υποψήφιος” νοείται οικονομικός φορέας που έχει ζητήσει να του αποσταλεί ή έχει λάβει πρόσκληση συμμετοχής σε κλειστή διαδικασία, σε ανταγωνιστική διαδικασία με διαπραγμάτευση, σε διαδικασία με διαπραγμάτευση χωρίς προηγούμενη δημοσίευση, σε ανταγωνιστικό διάλογο ή σε σύμπραξη καινοτομίας».

5 Το άρθρο 18 της εν λόγω οδηγίας, το οποίο φέρει τον τίτλο «Αρχές εφαρμοζόμενες στις διαδικασίες σύναψης συμβάσεων» και αποτελεί την πρώτη διάταξη του κεφαλαίου II της ίδιας οδηγίας, το οποίο φέρει τον τίτλο «Γενικοί κανόνες», ορίζει τα εξής:

«1. Οι αναθέτουσες αρχές αντιμετωπίζουν τους οικονομικούς φορείς ισότιμα και χωρίς διακρίσεις και ενεργούν με διαφανή και αναλογικό τρόπο.

Ο σχεδιασμός των διαδικασιών σύναψης συμβάσεων δεν γίνεται με σκοπό τον αποκλεισμό της από το πεδίο εφαρμογής της παρούσας οδηγίας ή τον τεχνητό περιορισμό του ανταγωνισμού. Ο ανταγωνισμός θεωρείται ότι περιορίζεται τεχνητά όταν οι διαδικασίες σύναψης συμβάσεων έχουν σχεδιαστεί με σκοπό την αδικαιολόγητα ευνοϊκή ή δυσμενή μεταχείριση ορισμένων οικονομικών φορέων.

2. Τα κράτη μέλη λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα ώστε να εξασφαλίσουν ότι, κατά την εκτέλεση των δημόσιων συμβάσεων, οι οικονομικοί φορείς τηρούν τις ισχύουσες υποχρεώσεις στους τομείς του περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου, που έχουν θεσπισθεί με το ενωσιακό δίκαιο, το εθνικό δίκαιο, συλλογικές συμβάσεις ή διεθνείς διατάξεις περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου, οι οποίες απαριθμούνται στο παράρτημα X.»

6 Κατά το άρθρο 56, παράγραφος 1, στοιχείο β', της ίδιας οδηγίας:

«Οι συμβάσεις ανατίθενται βάσει των κριτηρίων που καθορίζονται σύμφωνα με τα άρθρα 67 έως 69, εφόσον η αναθέτουσα αρχή έχει επαληθεύσει, σύμφωνα με τα άρθρα 59 έως 61, ότι πληρούνται όλες οι κατωτέρω σωρευτικές προϋποθέσεις:

[...]

β) η προσφορά προέρχεται από προσφέροντα ο οποίος δεν αποκλείεται από τη συμμετοχή δυνάμει του άρθρου 57 [...].»

7 Το άρθρο 57 της οδηγίας 2014/24, το οποίο φέρει τον τίτλο «Λόγοι αποκλεισμού», ορίζει στις παραγράφους 4 έως 7 τα εξής:

«4. Οι αναθέτουσες αρχές μπορούν να αποκλείουν ή μπορούν να υποχρεώνονται από τα κράτη μέλη να αποκλείουν από τη συμμετοχή σε διαδικασία σύναψης σύμβασης οποιονδήποτε οικονομικό φορέα σε οποιαδήποτε από τις ακόλουθες καταστάσεις:

α) εάν η αναθέτουσα αρχή μπορεί να αποδείξει με κατάλληλα μέσα αθέτηση των ισχυουσών υποχρεώσεων που προβλέπονται στο άρθρο 18, παράγραφος 2·

[...]

5. [...]

Ανά πάσα στιγμή κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, οι αναθέτουσες αρχές μπορούν να αποκλείουν ή να υποχρεώνονται από τα κράτη μέλη να αποκλείουν οικονομικό φορέα, όταν αποδεικνύεται ότι ο εν λόγω οικονομικός φορέας βρίσκεται, λόγω πράξεων ή παραλείψεων αυτού, είτε πριν είτε κατά τη διαδικασία, σε μια από τις περιπτώσεις της παραγράφου 4.

6. Οποιοσδήποτε οικονομικός φορέας εμπίπτει σε μια από τις καταστάσεις που αναφέρονται στις παραγράφους 1 και 4 μπορεί να προσκομίζει στοιχεία προκειμένου να αποδείξει ότι τα μέτρα που έλαβε επαρκούν για να αποδείξουν την αξιοπιστία του, παρότι συντρέχει ο σχετικός λόγος αποκλεισμού. Εάν τα στοιχεία κριθούν επαρκή, ο εν λόγω οικονομικός φορέας δεν αποκλείεται από τη διαδικασία σύναψης σύμβασης.

[...]

Τα μέτρα που λαμβάνονται από τους οικονομικούς φορείς αξιολογούνται σε συνάρτηση με τη σοβαρότητα και τις ιδιαίτερες περιστάσεις του ποινικού αδικήματος ή του παραπτώματος. [...]

[...]

7. Τα κράτη μέλη καθορίζουν τους όρους εφαρμογής του παρόντος άρθρου, βάσει νομοθετικών, κανονιστικών ή διοικητικών διατάξεων και τηρουμένου του ενωσιακού δικαίου. [...]

8 Το άρθρο 71, παράγραφος 6, στοιχείο β', της οδηγίας ορίζει τα εξής:

«Προκειμένου να μην αθετούνται οι υποχρεώσεις του άρθρου 18, παράγραφος 2, μπορούν να λαμβάνονται ενδεδειγμένα μέτρα, όπως:

[...]

β) Οι αναθέτουσες αρχές μπορούν, σύμφωνα με τα άρθρα 59, 60 και 61, να επαληθεύσουν ή να υποχρεωθούν από το κράτος μέλος να επαληθεύσουν αν συντρέχουν λόγοι αποκλεισμού υπεργολάβων, σύμφωνα με το άρθρο 57. Εν προκειμένω, η αναθέτουσα αρχή απαιτεί από τον οικονομικό φορέα να αντικαταστήσει έναν υπεργολάβο, όταν από την επαλήθευση προκύπτει ότι συντρέχουν υποχρεωτικοί λόγοι αποκλεισμού του. Η αναθέτουσα αρχή μπορεί να απαιτήσει ή να υποχρεωθεί από το κράτος μέλος να απαιτήσει από τον οικονομικό φορέα να αντικαταστήσει έναν υπεργολάβο, όταν από την επαλήθευση προκύπτει ότι συντρέχουν μη υποχρεωτικοί λόγοι αποκλεισμού του.»

Το ιταλικό δίκαιο

9 Το άρθρο 17 του legge n. 68 – Norme per il diritto al lavoro (νόμου 68, περί των κανόνων σχετικά με το δικαίωμα στην εργασία των ατόμων με αναπηρία), της 12ης Μαρτίου 1999 (τακτικό συμπλήρωμα στην GURI αριθ. 68, της 23ης Μαρτίου 1999), ορίζει τα εξής:

«Οι δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις οι οποίες μετέχουν σε διαγωνισμούς για τη σύναψη δημοσίων συμβάσεων ή έχουν συμβατικές σχέσεις ή έχουν συνάψει συμβάσεις παραχώρησης με τη δημόσια διοίκηση υποχρεούνται να της υποβάλουν, εκ των προτέρων και επί ποινή αποκλεισμού, δήλωση του νομίμου εκπροσώπου τους ότι τηρούν τους κανόνες σχετικά με το δικαίωμα προς εργασία των ατόμων με αναπηρία.»

10 Το άρθρο 80, παράγραφος 5, στοιχείο i, του decreto legislativo n. 50 – Codice dei contratti pubblici (νομοθετικού διατάγματος αριθ. 50 περί κώδικα δημοσίων συμβάσεων), της 18ης Απριλίου 2016 (τακτικό συμπλήρωμα στην GURI, αριθ. 91, της 19ης Απριλίου 2016, στο εξής: κώδικας δημοσίων συμβάσεων), προβλέπει τα εξής:

«Οι αναθέτουσες αρχές αποκλείουν από τη συμμετοχή στη διαδικασία σύναψης δημόσιας σύμβασης οποιονδήποτε οικονομικό φορέα τελεί σε οποιαδήποτε από τις ακόλουθες καταστάσεις, ακόμη και στην περίπτωση που η κατάσταση αυτή αφορά κάποιον από τους υπεργολάβους του στις περιπτώσεις που προβλέπονται στο άρθρο 105, παράγραφος 6, όταν:

[...]

i) ο οικονομικός φορέας δεν προσκομίζει το πιστοποιητικό που προβλέπει το άρθρο 17 του νόμου 68 [...] ή δεν προσκομίζει υπεύθυνη δήλωση για την εκ μέρους του τήρηση της εν λόγω απαίτησης [...].»

11 Το άρθρο 105, παράγραφοι 6 και 12, του κώδικα δημοσίων συμβάσεων έχει ως εξής:

«6. Είναι υποχρεωτική η μνεία τριών υπεργολάβων για τις συμβάσεις έργων, υπηρεσιών ή προμηθειών που έχουν αξία ίση ή ανώτερη από τα κατώτατα όρια που καθορίζονται στο άρθρο 35 και για τις οποίες δεν απαιτείται συγκεκριμένη εξειδίκευση. Στην περίπτωση αυτή, η προκήρυξη προβλέπει τέτοια

υποχρέωση. Η αναθέτουσα αρχή μπορεί να προβλέπει με την προκήρυξη περαιτέρω περιπτώσεις στις οποίες είναι υποχρεωτική η μνεία τριών υπεργολάβων, ακόμη και κάτω από τα κατώτατα όρια που αναφέρονται στο άρθρο 35.

[...]

12. Ο ανάδοχος μεριμνά για την αντικατάσταση των υπεργολάβων ως προς τους οποίους αποδείχθηκε, κατόπιν σχετικής επαλήθευσης, ότι συνέτρεχαν οι λόγοι αποκλεισμού που αναφέρονται στο άρθρο 80.»

Η διαφορά της κύριας δίκης, τα προδικαστικά ερωτήματα και η διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου

- 12 Με πρόσκληση υποβολής προσφορών η οποία δημοσιεύθηκε στις 3 Αυγούστου 2016 στην *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, η Consip, η κεντρική αρχή αγορών της ιταλικής δημόσιας διοίκησης, προκήρυξε ανοιχτή διαδικασία για την ανάθεση σύμβασης για την προμήθεια συστήματος οπτικής επικοινωνίας, το οποίο καλείται «σύστημα Wavelength Division Multiplexing (WDM)», για τη διασύνδεση του κέντρου επεξεργασίας δεδομένων από διάφορα τμήματα του Υπουργείου Οικονομίας και Οικονομικών.
- 13 Η Tim υπέβαλε προσφορά στην οποία μνημόνευε τρεις υπεργολάβους τους οποίους είχε την πρόθεση να χρησιμοποιήσει σε περίπτωση ανάθεσης σε αυτήν της επίμαχης στην κύρια δίκη σύμβασης και επισύναψε ως παράρτημα για καθέναν από αυτούς το ευρωπαϊκό ενιαίο έγγραφο σύμβασης (ΕΕΕΣ).
- 14 Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, η αναθέτουσα αρχή διαπίστωσε ότι ένας από τους μνημονευόμενους στην προσφορά της Tim υπεργολάβους δεν συμμορφωνόταν προς τους κανόνες σχετικά με το δικαίωμα προς εργασία των ατόμων με αναπηρία. Ως εκ τούτου, η Consip απέκλεισε την Tim από τη διαδικασία, κατ' εφαρμογή του άρθρου 80, παράγραφος 5, στοιχείο i, του κώδικα δημοσίων συμβάσεων.
- 15 Η Tim άσκησε προσφυγή ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, βάλλοντας κατά του άδικου και δυσανάλογου χαρακτήρα του αποκλεισμού της. Κατά την Tim, από την οδηγία 2014/24 προκύπτει ότι η διαπίστωση ότι συντρέχει λόγος αποκλεισμού στο πρόσωπο υπεργολάβου δεν μπορεί να επιφέρει την επιβολή κύρωσης αυστηρότερης από την ίδια την αντικατάσταση του εν λόγω υπεργολάβου. Η Tim προσθέτει ότι θα μπορούσε, εν πάση περιπτώσει, να χρησιμοποιήσει για την εκτέλεση της επίμαχης στην κύρια δίκη σύμβασης τους δύο άλλους υπεργολάβους ως προς τους οποίους δεν διαπιστώθηκε ότι συνέτρεχε λόγος αποκλεισμού, καθόσον μάλιστα η χρήση υπεργολαβίας δεν ήταν απαραίτητη για την εκτέλεση της σύμβασης αυτής, δεδομένου ότι η Tim πληρούσε όλες τις αναγκαίες προϋποθέσεις προκειμένου να εκτελέσει η ίδια τις οικείες παροχές.
- 16 Το αιτούν δικαστήριο παρατηρεί ότι ο αποκλεισμός της Tim είναι σύμφωνος με το άρθρο 80, παράγραφος 5, στοιχείο i, του κώδικα δημοσίων συμβάσεων, δεδομένου ότι η αντικατάσταση υπεργολάβου μπορεί να απαιτηθεί, σύμφωνα με το άρθρο 105, παράγραφος 12, του κώδικα αυτού, μόνον αν διαπιστωθεί μετά την ανάθεση της σύμβασης ότι συντρέχει λόγος αποκλεισμού στο πρόσωπο του υπεργολάβου.
- 17 Παρά ταύτα, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν το άρθρο 80, παράγραφος 5, στοιχείο i, του κώδικα δημοσίων συμβάσεων είναι σύμφωνο προς το άρθρο 57, παράγραφοι 4 και 5, και το άρθρο 71, παράγραφος 6, στοιχείο β', της οδηγίας 2014/24, καθόσον η εν λόγω εθνική διάταξη προβλέπει ότι η αναθέτουσα αρχή υποχρεούται να αποκλείσει από τη διαδικασία τον προσφέροντα που έχει δηλώσει την πρόθεσή του να χρησιμοποιήσει έναν υπεργολάβο όταν διαπιστώνεται κατά το στάδιο της πρόσκλησης υποβολής προσφορών ότι συντρέχει λόγος αποκλεισμού στο πρόσωπο του εν λόγω υπεργολάβου.

- 18 Ειδικότερα, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν οι λόγοι αποκλεισμού που προβλέπει το άρθρο 57, παράγραφοι 4 και 5, της οδηγίας 2014/24 μπορούν να επιφέρουν τον αποκλεισμό του προσφέροντος μόνον όταν οι λόγοι αυτοί συντρέχουν στο πρόσωπο του ίδιου του προσφέροντος ή αν ο αποκλεισμός αυτός είναι επίσης δυνατός και όταν οι συγκεκριμένοι λόγοι συντρέχουν στο πρόσωπο του οριζόμενου από τον προσφέροντα υπεργολάβου. Περαιτέρω, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί αν το άρθρο 71, παράγραφος 6, της οδηγίας 2014/24 αντιτίθεται στον αυτόματο αποκλεισμό προσφέροντος, κατά τα προβλεπόμενα στο άρθρο 80, παράγραφος 5, του κώδικα δημοσίων συμβάσεων, τη στιγμή που η εν λόγω διάταξη της οδηγίας φαίνεται να προβλέπει αποκλειστικά, ως ανώτατη κύρωση που μπορεί να επιβληθεί στον προσφέροντα όταν διαπιστώνεται ότι συντρέχει λόγος αποκλεισμού στο πρόσωπο υπεργολάβου, την αντικατάσταση του υπεργολάβου αυτού.
- 19 Επικουρικώς, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν, σε περίπτωση που το Δικαστήριο κρίνει ότι οι διατάξεις της οδηγίας 2014/24 δεν αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση όπως το άρθρο 80, παράγραφος 5, του κώδικα δημοσίων συμβάσεων, η ρύθμιση αυτή είναι σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας, καθόσον προβλέπεται ο αυτόματος αποκλεισμός του προσφέροντος χωρίς δυνατότητα εξαίρεσης, δεδομένου ότι η αναθέτουσα αρχή δεν έχει την ευχέρεια να απαιτήσει από τον προσφέροντα να αντικαταστήσει τον υπεργολάβο ή να μην τον χρησιμοποιήσει, τούτο δε ακόμη και όταν η χρήση της υπεργολαβίας δεν είναι αυστηρώς αναγκαία για την εκτέλεση της σύμβασης.
- 20 Υπό τις συνθήκες αυτές, το Tribunale amministrativo regionale per il Lazio (διοικητικό πρωτοδικείο περιφέρειας Λατίου, Ιταλία) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

- «1) Αντιτίθενται [το άρθρο] 57 και [το άρθρο] 71, παράγραφος 6, της οδηγίας [2014/24] σε εθνική ρύθμιση, όπως [...] το άρθρο 80, παράγραφος 5, του [κώδικα δημοσίων συμβάσεων], η οποία, στην περίπτωση που διαπιστωθεί, στο στάδιο του διαγωνισμού, λόγος αποκλεισμού σχετικά με υπεργολάβο, ο οποίος είναι ένας εκ των τριών υπεργολάβων που ο προσφέρων ανέφερε με την προσφορά, προβλέπει τον αποκλεισμό του προσφέροντος οικονομικού φορέα αντί να επιβάλλει στον προσφέροντα την αντικατάσταση του ορισθέντος υπεργολάβου;
- 2) Επικουρικώς, αν το Δικαστήριο κρίνει ότι η επιλογή αποκλεισμού του προσφέροντος εμπίπτει σε αυτές που επιτρέπονται στο κράτος μέλος, αντιτίθεται η αρχή της αναλογικότητας, η οποία διατυπώνεται στο άρθρο 5 ΣΕΕ, υπενθυμίζεται στην αιτιολογική σκέψη 101 της οδηγίας [2014/24] και αναφέρεται ως γενική αρχή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το Δικαστήριο, σε εθνική ρύθμιση, όπως [...] το άρθρο 80, παράγραφος 5, του [κώδικα δημοσίων συμβάσεων], η οποία προβλέπει ότι, στην περίπτωση που διαπιστωθεί, στο στάδιο του διαγωνισμού, λόγος αποκλεισμού σχετικά με ορισθέντα υπεργολάβο, επέρχεται σε κάθε περίπτωση αποκλεισμός του προσφέροντος οικονομικού φορέα, ακόμη και όταν υπάρχουν άλλοι υπεργολάβοι που δεν έχουν αποκλειστεί και πληρούν τα κριτήρια για την εκτέλεση των παροχών που θα ανατεθούν υπό μορφή υπεργολαβίας ή όταν ο προσφέρων οικονομικός φορέας δηλώνει ότι παραιτείται από την υπεργολαβία, καθόσον πληροί ο ίδιος τα κριτήρια για την εκτέλεση των παροχών;»
- 21 Στις 27 Φεβρουαρίου 2019, κατ' εφαρμογή του άρθρου 101 του Κανονισμού Διαδικασίας, το Δικαστήριο απηύθυνε στο αιτούν δικαστήριο αίτηση παροχής διευκρινίσεων, μεταξύ άλλων, ως προς το αν η Tim όφειλε να αναφέρει τρεις υπεργολάβους στην προσφορά της και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, αν όφειλε να χρησιμοποιήσει αυτούς τους τρεις υπεργολάβους ή, έστω, έναν από αυτούς σε περίπτωση ανάθεσης σε αυτήν της επίμαχης στην κύρια δίκη σύμβασης. Το αιτούν δικαστήριο κλήθηκε επίσης να διευκρινίσει αν, κατά την κατάρτιση της προσφοράς της, η Tim όφειλε να επαληθεύσει, δυνάμει της ιταλικής νομοθεσίας, ότι δεν συνέτρεχε ως προς τους υπεργολάβους τους οποίους προτίθετο να ορίσει στην προσφορά της ο λόγος αποκλεισμού του άρθρου 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24, το οποίο μεταφέρθηκε στο ιταλικό δίκαιο με το άρθρο 80, παράγραφος 5, στοιχείο i, του κώδικα δημοσίων συμβάσεων, καθώς και αν είχε τη συγκεκριμένη δυνατότητα επαλήθευσης.

- 22 Με την απάντησή του, η οποία περιήλθε στη Γραμματεία του Δικαστηρίου στις 26 Μαρτίου 2019, το αιτούν δικαστήριο διευκρίνισε, κατ' αρχάς, ότι η Tim όφειλε να αναφέρει καθορισμένο αριθμό τριών υπερβολών μόνον εφόσον επιθυμούσε να διατηρήσει τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει υπερβολές σε περίπτωση ανάθεσης σε αυτήν της επίμαχης στην κύρια δίκη σύμβασης. Εν συνεχεία, επισήμανε ότι η Tim δεν ήταν υποχρεωμένη να χρησιμοποιήσει τους μνημονευόμενους στην προσφορά της τρεις υπερβολές ούτε καν έναν από αυτούς σε περίπτωση ανάθεσης της σύμβασης αυτής στην ίδια. Τέλος, διευκρίνισε ότι η Tim δεν ήταν υποχρεωμένη δυνάμει της ιταλικής νομοθεσίας να επαληθεύσει ότι δεν συνέτρεχε ο λόγος αποκλεισμού του άρθρου 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24 στο πρόσωπο των υπερβολών τους οποίους σκόπευε να ορίσει στην προσφορά της και ότι μια τέτοια επαλήθευση απαιτούσε, εν πάση περιπτώσει, τη συνεργασία των οικείων υπερβολών.

Επί του αιτήματος επανάληψης της προφορικής διαδικασίας

- 23 Με έγγραφο της 15ης Ιουλίου 2019 που απηύθυνε στη Γραμματεία του Δικαστηρίου, η Αυστριακή Κυβέρνηση ζήτησε την επανάληψη της προφορικής διαδικασίας κατ' εφαρμογή του άρθρου 83 του Κανονισμού Διαδικασίας. Συναφώς, υποστήριξε ότι το σημείο 52 των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα δεν αποδίδει πιστά τη συλλογιστική στην οποία στηρίζεται η θέση την οποία ανέπτυξε με τις γραπτές παρατηρήσεις της.
- 24 Κατά το άρθρο 83 του Κανονισμού Διαδικασίας, το Δικαστήριο μπορεί οποτεδήποτε, αφού ακούσει τον γενικό εισαγγελέα, να διατάξει τη διεξαγωγή προφορικής διαδικασίας ή την επανάληψή της, ιδίως αν κρίνει ότι δεν έχει διαφωτιστεί επαρκώς, ή όταν ένας διάδικος, μετά τη λήξη της διαδικασίας αυτής, επικαλείται νέο πραγματικό περιστατικό δυνάμενο να ασκήσει αποφασιστική επιρροή επί της απόφασης του Δικαστηρίου, ή ακόμη όταν, προς επίλυση της διαφοράς, το Δικαστήριο χρειάζεται να στηριχθεί σε επιχείρημα επί του οποίου δεν διεξήχθη συζήτηση μεταξύ των διαδίκων ή των κατά το άρθρο 23 του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενδιαφερομένων.
- 25 Εν προκειμένω, το Δικαστήριο, αφού άκουσε τον γενικό εισαγγελέα, εκτιμά ότι διαθέτει όλα τα αναγκαία στοιχεία για να απαντήσει στα ερωτήματα που υπέβαλε το αιτούν δικαστήριο και ότι η υπό κρίση υπόθεση δεν χρειάζεται να εξεταστεί με βάση νέο πραγματικό περιστατικό δυνάμενο να ασκήσει αποφασιστική επιρροή επί της απόφασής του ή με βάση επιχείρημα επί του οποίου δεν διεξήχθη συζήτηση ενώπιόν του.
- 26 Στον βαθμό που το αίτημα επανάληψης της προφορικής διαδικασίας έχει την έννοια ότι το Δικαστήριο δεν έχει διαφωτιστεί επαρκώς όσον αφορά τη θέση της Αυστριακής Κυβέρνησης εξαιτίας των εκτιμήσεων που διατύπωσε ο γενικός εισαγγελέας στο σημείο 52 των προτάσεων του, υπενθυμίζεται, αφενός, ότι ο Οργανισμός του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ο Κανονισμός Διαδικασίας δεν προβλέπουν δυνατότητα των ενδιαφερομένων μερών να διατυπώνουν παρατηρήσεις σε απάντηση των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα (απόφαση της 22ας Νοεμβρίου 2018, MEO – Servicos de Comunicaçoes e Multimédia, C-295/17, EU:C:2018:942, σκέψη 26 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).
- 27 Αφετέρου, δυνάμει του άρθρου 252, δεύτερο εδάφιο, ΣΛΕΕ, αποστολή του γενικού εισαγγελέα είναι να διατυπώνει δημοσίως, με πλήρη αμεροληψία και ανεξαρτησία, αιτιολογημένες προτάσεις επί των υποθέσεων στις οποίες, σύμφωνα με τον Οργανισμό του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απαιτείται η έκφραση της γνώμης του. Συναφώς, το Δικαστήριο δεν δεσμεύεται ούτε από τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα ούτε από την αιτιολογία βάσει της οποίας αυτός καταλήγει στις εν λόγω προτάσεις (απόφαση της 16ης Σεπτεμβρίου 2015, Société des Produits Nestlé, C-215/14, EU:C:2015:604, σκέψη 32 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

- 28 Υπό τις συνθήκες αυτές, δεδομένου ότι η θέση της Αυστριακής Κυβέρνησης προκύπτει σαφώς από τις γραπτές παρατηρήσεις της και ότι οι προτάσεις του γενικού εισαγγελέα δεν δεσμεύουν το Δικαστήριο ως προς την έκθεση ή την ερμηνεία της θέσης αυτής, πρέπει να γίνει δεκτό ότι το Δικαστήριο έχει διαφωτιστεί επαρκώς κατά την έννοια του άρθρου 83 του Κανονισμού Διαδικασίας.
- 29 Συνεπώς, το αίτημα επανάληψης της προφορικής διαδικασίας πρέπει να απορριφθεί.

Επί των προδικαστικών ερωτημάτων

- 30 Με τα προδικαστικά ερωτήματα, τα οποία πρέπει να εξεταστούν από κοινού, το αιτούν δικαστήριο ερωτά, κατ' ουσίαν, αν η οδηγία 2014/24 και η αρχή της αναλογικότητας αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση δυνάμει της οποίας η αναθέτουσα αρχή υποχρεούται να αποκλείει αυτομάτως οικονομικό φορέα από τη διαδικασία σύναψης δημόσιας σύμβασης εφόσον ο λόγος αποκλεισμού που προβλέπει το άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας αυτής διαπιστώνεται ότι συντρέχει στο πρόσωπο ενός από τους υπεργολάβους που μνημονεύονται στην προσφορά του οικονομικού φορέα.
- 31 Κατά το άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24, οι αναθέτουσες αρχές μπορούν να αποκλείουν ή να υποχρεώνονται από τα κράτη μέλη να αποκλείουν από τη συμμετοχή σε διαδικασία σύναψης σύμβασης οποιονδήποτε οικονομικό φορέα όταν μπορούν να αποδείξουν, με κάθε κατάλληλο μέσο, την αθέτηση των ισχυουσών υποχρεώσεων που προβλέπονται στο άρθρο 18, παράγραφος 2, της οδηγίας αυτής.
- 32 Επισημαίνεται, καταρχάς, ότι από το άρθρο 2, παράγραφος 1, σημείο 10, της οδηγίας 2014/24 προκύπτει ότι ως «οικονομικός φορέας» ορίζεται κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο ή δημόσιος φορέας ή ένωση αυτών των προσώπων ή/και φορέων, συμπεριλαμβανομένων των προσωρινών συμπράξεων επιχειρήσεων, που προσφέρει στην αγορά εκτέλεση εργασιών ή/και έργου, προμήθεια προϊόντων ή παροχή υπηρεσιών.
- 33 Όταν πρόκειται για προαιρετικό λόγο αποκλεισμού όπως ο προβλεπόμενος από το άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24, επισημαίνεται εκ προοιμίου ότι, σύμφωνα με το άρθρο 57, παράγραφος 7, της οδηγίας αυτής, εναπόκειται στα κράτη μέλη, υπό την προϋπόθεση της τήρησης του δικαίου της Ένωσης, να καθορίζουν τους «όρους εφαρμογής» του λόγου αυτού.
- 34 Από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι το άρθρο 57, παράγραφος 7, της οδηγίας 2014/24 δεν επιχειρεί να επιβάλει ομοιομορφία σε επίπεδο Ένωσης ως προς την εφαρμογή των διαλαμβανόμενων σε αυτό λόγων αποκλεισμού, καθόσον τα κράτη μέλη έχουν την ευχέρεια να μην εφαρμόσουν καθόλου αυτούς τους λόγους αποκλεισμού ή, αντιθέτως, να τους ενσωματώσουν στην εθνική νομοθεσία με βαθμό αυστηρότητας που μπορεί να διαφέρει κατά περίπτωση, αναλόγως εκτιμήσεων νομικής, οικονομικής ή κοινωνικής φύσης που υπερισχύουν σε εθνικό επίπεδο. Επομένως, τα κράτη μέλη διαθέτουν ορισμένη εξουσία εκτίμησης κατά τον καθορισμό των όρων εφαρμογής των προαιρετικών λόγων αποκλεισμού που προβλέπει το άρθρο 57, παράγραφος 4, της οδηγίας 2014/24 (βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 20ής Δεκεμβρίου 2017, *Impresa di Costruzioni Ing. E. Mantovani και Guerrato*, C-178/16, EU:C:2017:1000, σκέψεις 31 και 32).
- 35 Όσον αφορά τον προαιρετικό λόγο αποκλεισμού που προβλέπεται στο άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24, πρέπει να υπογραμμιστεί, όπως επισημαίνει ο γενικός εισαγγελέας στο σημείο 32 των προτάσεών του, ότι ο λόγος αυτός έχει απρόσωπη διατύπωση, χωρίς να κατονομάζεται ο δράστης της παράβασης των υποχρεώσεων περί των οποίων γίνεται λόγος στο άρθρο 18, παράγραφος 2, της οδηγίας αυτής. Κατά συνέπεια, διαπιστώνεται ότι το γράμμα του άρθρου 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24, ακόμη και όταν ερμηνεύεται υπό το πρίσμα της αιτιολογικής σκέψης 101, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας αυτής, από την οποία προκύπτει ότι οι αναθέτουσες αρχές πρέπει να μπορούν να αποκλείσουν τους μη αξιόπιστους οικονομικούς φορείς λόγω παράβασης περιβαλλοντικών ή κοινωνικών υποχρεώσεων, δεν εμποδίζει τα κράτη μέλη να

θεωρήσουν ότι ο δράστης της διαπιστωθείσας παράβασης μπορεί επίσης να είναι ο υπεργολάβος και να προβλέψουν έτσι τη δυνατότητα, ή ακόμη και την υποχρέωση, της αναθέτουσας αρχής να αποκλείσει, για τον λόγο αυτό, τον οικονομικό φορέα που υπέβαλε την προσφορά συμμετοχής στη διαδικασία σύναψης της σύμβασης.

- 36 Εντούτοις, πρέπει να υπομνησθεί ότι, για την ερμηνεία διάταξης του δικαίου της Ένωσης, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όχι μόνον το γράμμα της οικείας διάταξης, αλλά και το πλαίσιο στο οποίο αυτή εντάσσεται και η εν γένει οικονομία της ρύθμισης της οποίας αποτελεί μέρος καθώς και οι σκοποί που αυτή επιδιώκει (απόφαση της 5ης Ιουλίου 2018, X, C-213/17, EU:C:2018:538, σκέψη 26).
- 37 Όσον αφορά, πρώτον, το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται το άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24 καθώς και τη γενική οικονομία της οδηγίας αυτής, επισημαίνεται ότι η διάταξη αυτή αναφέρεται ρητώς σε παράβαση των υποχρεώσεων που προβλέπονται στο άρθρο 18, παράγραφος 2, της εν λόγω οδηγίας, ήτοι των υποχρεώσεων που έχουν εφαρμογή στους τομείς του περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου.
- 38 Συναφώς, παρατηρείται ότι το άρθρο 18 της οδηγίας 2014/24, το οποίο φέρει τον τίτλο «Αρχές εφαρμοζόμενες στις διαδικασίες σύναψης συμβάσεων», είναι το πρώτο άρθρο του κεφαλαίου II της οδηγίας αυτής, το οποίο αφορά τους «[γ]ενικ[ούς] κανόνες» σχετικά με τις διαδικασίες σύναψης δημοσίων συμβάσεων. Επομένως, ο νομοθέτης της Ένωσης, προβλέποντας στην παράγραφο 2 του άρθρου αυτού ότι οι οικονομικοί φορείς οφείλουν να τηρούν, κατά την εκτέλεση της σύμβασης, τις υποχρεώσεις στους τομείς του περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου, θέλησε να αναγάγει την απαίτηση αυτή σε αρχή αντίστοιχη προς τις λοιπές αρχές που αναφέρονται στην παράγραφο 1 του άρθρου αυτού, ήτοι τις αρχές της ίσης μεταχείρισης, της απαγόρευσης των διακρίσεων, της διαφάνειας, της αναλογικότητας και της απαγόρευσης του αποκλεισμού μιας σύμβασης από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2014/24 ή της απαγόρευσης του τεχνητού περιορισμού του ανταγωνισμού. Επομένως, μια τέτοια απαίτηση αποτελεί, στο πλαίσιο της γενικής οικονομίας της εν λόγω οδηγίας, μια πρωταρχική αξία για την τήρηση της οποίας τα κράτη μέλη οφείλουν να μεριμνούν δυνάμει του ίδιου του γράμματος του άρθρου 18, παράγραφος 2, της εν λόγω οδηγίας.
- 39 Υπό τις συνθήκες αυτές, η ανάγκη να διασφαλιστεί προσηκόντως η τήρηση των υποχρεώσεων που προβλέπει το άρθρο 18, παράγραφος 2, της οδηγίας 2014/24 πρέπει να παρέχει στα κράτη μέλη τη δυνατότητα, στο πλαίσιο του καθορισμού των όρων εφαρμογής του λόγου αποκλεισμού του άρθρου 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας αυτής, να θεωρούν ότι ο δράστης της παράβασης μπορεί να είναι όχι μόνον ο οικονομικός φορέας που υπέβαλε την προσφορά, αλλά και οι υπεργολάβοι τους οποίους ο φορέας αυτός προτίθεται να χρησιμοποιήσει. Πράγματι, η αναθέτουσα αρχή μπορεί νομίμως να υποστηρίξει ότι αναθέτει τη σύμβαση μόνο στους οικονομικούς φορείς οι οποίοι, ήδη κατά το στάδιο της διαδικασίας σύναψης της σύμβασης, αποδεικνύουν την ικανότητά τους να διασφαλίσουν προσηκόντως, κατά την εκτέλεση της σύμβασης, την τήρηση των υποχρεώσεων αυτών, χρησιμοποιώντας, ενδεχομένως, υπεργολάβους οι οποίοι συμμορφώνονται οι ίδιοι προς τις εν λόγω υποχρεώσεις.
- 40 Επομένως, για την εφαρμογή του άρθρου 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24, τα κράτη μέλη μπορούν να προβλέπουν ότι η αναθέτουσα αρχή έχει τη δυνατότητα, ή ακόμη και την υποχρέωση, να αποκλείσει τον οικονομικό φορέα που υπέβαλε την προσφορά συμμετοχής στη διαδικασία σύναψης σύμβασης εφόσον διαπιστωθεί παράβαση των υποχρεώσεων του άρθρου 18, παράγραφος 2, της οδηγίας αυτής από έναν εκ των υπεργολάβων που αναφέρονται στην προσφορά αυτού του οικονομικού φορέα.
- 41 Δεύτερον, η ερμηνεία αυτή επιρρωννύεται από τον σκοπό που διαπνέει το άρθρο 57, παράγραφος 4, της οδηγίας 2014/24. Υπενθυμίζεται συναφώς ότι με την πρόβλεψη ευχέρειας, ή ακόμη και υποχρέωσης, της αναθέτουσας αρχής να αποκλείει οικονομικό φορέα από τη συμμετοχή σε διαδικασία σύναψης σύμβασης επιδιώκεται ιδίως να παρασχεθεί στην εν λόγω αρχή η δυνατότητα να

αξιολογεί την ακεραιότητα και την αξιοπιστία καθενός από τους οικονομικούς φορείς. Ειδικότερα, ο προαιρετικός λόγος αποκλεισμού που διαλαμβάνεται στο άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24, σε συνδυασμό με την αιτιολογική σκέψη 101 της οδηγίας αυτής, στηρίζεται σε ουσιώδες στοιχείο της σχέσης του αναδόχου της σύμβασης με την αναθέτουσα αρχή, δηλαδή στην αξιοπιστία του αναδόχου, στην οποία ερείδεται η εμπιστοσύνη της αναθέτουσας αρχής προς αυτόν (βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 2019, *Delta Antrepriză de Construcții și Montaj* 93, C-267/18, EU:C:2019:826, σκέψη 26 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

- 42 Σε συνδυασμό με τον ειδικό σκοπό του άρθρου 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24, ο οποίος συνίσταται στη διασφάλιση της τήρησης των υποχρεώσεων στους τομείς του περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου, ο σχετικός με την αξιοπιστία του οικονομικού φορέα σκοπός πρέπει να παρέχει τη δυνατότητα στα κράτη μέλη να αναγνωρίζουν στην αναθέτουσα αρχή την ευχέρεια, ή ακόμη και να της επιβάλλουν την υποχρέωση, να θεωρεί αξιόπιστους μόνον τους οικονομικούς φορείς που έχουν επιδείξει, κατά την κατάρτιση της προσφοράς τους, την απαιτούμενη μέριμνα και επιμέλεια ώστε, κατά την εκτέλεση της σύμβασης, να τηρηθούν οι οικείες υποχρεώσεις σε κάθε περίπτωση, είτε από τους ίδιους είτε από τους υπεργολάβους στους οποίους σκοπεύουν να αναθέσουν μέρος της εκτέλεσης αυτής.
- 43 Από τις ανωτέρω σκέψεις προκύπτει ότι το άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24 δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση δυνάμει της οποίας η αναθέτουσα αρχή έχει την ευχέρεια, ή ακόμη και την υποχρέωση, να αποκλείσει οικονομικό φορέα που υπέβαλε προσφορά συμμετοχής σε διαδικασία σύναψης σύμβασης εφόσον διαπιστωθεί ότι ο λόγος αποκλεισμού που προβλέπει η διάταξη αυτή συντρέχει στο πρόσωπο ενός από τους υπεργολάβους που μνημονεύονται στην προσφορά του εν λόγω οικονομικού φορέα.
- 44 Τούτου δοθέντος, πρέπει να υπομνησθεί ότι, όπως εκτίθεται στη σκέψη 33 της παρούσας απόφασης, τα κράτη μέλη, όταν θεσπίζουν τους όρους εφαρμογής του άρθρου 57, της οδηγίας 2014/24, πρέπει, δυνάμει της παραγράφου 7 του άρθρου αυτού, να τηρούν το δίκαιο της Ένωσης.
- 45 Υπενθυμίζεται συναφώς, αφενός, ότι οι αναθέτουσες αρχές οφείλουν, καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας, να τηρούν τις αρχές που ορίζονται στο άρθρο 18 της οδηγίας 2014/24 και διέπουν τη σύναψη των συμβάσεων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται, ιδίως, οι αρχές της ίσης μεταχείρισης και της αναλογικότητας (απόφαση της 26ης Σεπτεμβρίου 2019, *Vitali*, C-63/18, EU:C:2019:787, σκέψη 39 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία), και, αφετέρου, ότι, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας, η οποία αποτελεί γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης, οι κανόνες που θεσπίζουν τα κράτη μέλη ή οι αναθέτουσες αρχές στο πλαίσιο της εφαρμογής των διατάξεων της οδηγίας αυτής, όπως οι κανόνες για τη θέσπιση των όρων εφαρμογής του άρθρου 57 της εν λόγω οδηγίας, δεν πρέπει να βαίνουν πέραν του αναγκαίου μέτρου για την επίτευξη των σκοπών που επιδιώκει η οδηγία (πρβλ. αποφάσεις της 7ης Ιουλίου 2016, *Ambisig*, C-46/15, EU:C:2016:530, σκέψη 40, και της 8ης Φεβρουαρίου 2018, *Lloyd's of London*, C-144/17, EU:C:2018:78, σκέψη 32 καθώς και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).
- 46 Επομένως, πρώτον, όταν η αναθέτουσα αρχή προβαίνει στον υποχρεωτικό δυνάμει του άρθρου 56, παράγραφος 1, στοιχείο β', της οδηγίας 2014/24, σε συνδυασμό με την αιτιολογική σκέψη 40 της οδηγίας αυτής, έλεγχο κατά τη διάρκεια της διαδικασίας σύναψης της σύμβασης της συνδρομής των λόγων αποκλεισμού του άρθρου 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της εν λόγω οδηγίας και όταν η εθνική ρύθμιση προβλέπει ευχέρεια, ή ακόμη και υποχρέωση, της αναθέτουσας αρχής να αποκλείει οικονομικό φορέα λόγω παράβασης από υπεργολάβο των υποχρεώσεων στους τομείς του περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου, η αναθέτουσα αρχή οφείλει, για την τήρηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης, να εξακριβώνει αν υπάρχει οποιαδήποτε παράβαση των υποχρεώσεων αυτών όχι μόνον από το σύνολο των οικονομικών φορέων που έχουν υποβάλει προσφορά, αλλά και από το σύνολο των υπεργολάβων που αναφέρουν οι οικονομικοί αυτοί φορείς στην αντίστοιχη προσφορά τους.

- 47 Εφόσον ένας τέτοιος ομοιόμορφος έλεγχος διενεργείται κατά το στάδιο της διαδικασίας σύναψης της σύμβασης, πρέπει να διευκρινιστεί ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης δεν αποκλείει εθνική ρύθμιση που προβλέπει ότι η διαπίστωση παράβασης από υπεργολάβο μετά την ανάθεση της σύμβασης δεν συνεπάγεται τον αποκλεισμό του αναδόχου, αλλά μόνον την αντικατάσταση του υπεργολάβου. Πράγματι, εφόσον όλοι οι οικονομικοί φορείς και οι υπεργολάβοι που αναφέρονται στις προσφορές των εν λόγω οικονομικών φορέων υποβλήθηκαν, κατά τη διάρκεια της διαδικασίας σύναψης της σύμβασης, σε διαδικασία ελέγχου διενεργηθείσα υπό πανομοιότυπες συνθήκες από την αναθέτουσα αρχή, πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι εν λόγω οικονομικοί φορείς και υπεργολάβοι αντιμετωπίστηκαν, συναφώς, επί ίσοις όροις κατά τη διάρκεια της διαδικασίας σύναψης της σύμβασης, δεδομένου ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης δεν αποκλείει την πρόβλεψη διαφορετικού κανόνα όταν η διαπίστωση της παράβασης καθίσταται δυνατή το πρώτον μεταγενέστερα, κατά το στάδιο της εκτέλεσης της σύμβασης.
- 48 Όσον αφορά, δεύτερον, την αρχή της αναλογικότητας, πρέπει να υπομνησθεί, εκτός από τη μνημονευθείσα στη σκέψη 45 της παρούσας απόφασης νομολογία, ότι από την αιτιολογική σκέψη 101, τρίτο εδάφιο, της οδηγίας 2014/24 προκύπτει ότι, όταν οι αναθέτουσες αρχές εφαρμόζουν προαιρετικούς λόγους αποκλεισμού όπως τον λόγο του άρθρου 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας αυτής, πρέπει να δίδουν ιδιαίτερη προσοχή στην αρχή της αναλογικότητας, λαμβάνοντας ιδίως υπόψη ότι οι παρατυπίες που διαπράχθηκαν ή επαναλήφθηκαν ήταν ελάχιστος σημασίας. Η προσοχή αυτή πρέπει να είναι ακόμη μεγαλύτερη όταν ο προβλεπόμενος από την εθνική νομοθεσία αποκλεισμός πλήττει τον προσφέροντα οικονομικό φορέα για παράβαση που δεν διέπραξε άμεσα ο ίδιος, αλλά ξένο προς την επιχείρησή του πρόσωπο για του οποίου τον έλεγχο δεν διαθέτει ενδεχομένως την απαιτούμενη εξουσία και όλα τα αναγκαία μέσα.
- 49 Η ανάγκη τήρησης της αρχής της αναλογικότητας αποτυπώνεται επίσης στο άρθρο 57, παράγραφος 6, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 2014/24, κατά το οποίο οποιοσδήποτε οικονομικός φορέας εμπίπτει, μεταξύ άλλων, στην κατάσταση που προβλέπεται στο άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας αυτής, ακόμη και όταν, όπως προκύπτει από τη σκέψη 43 της παρούσας απόφασης, τούτο οφείλεται σε διαπιστωθείσα παράβαση που αφορά υπεργολάβο οριζόμενο με την προσφορά, μπορεί να προσκομίζει στοιχεία προκειμένου να αποδείξει ότι τα μέτρα που έλαβε επαρκούν για να καταδείξουν την αξιοπιστία του παρότι συντρέχει ο σχετικός λόγος αποκλεισμού. Το άρθρο 57, παράγραφος 6, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 2014/24 διευκρινίζει ότι, αν τα αποδεικτικά αυτά στοιχεία κριθούν επαρκή, ο οικείος οικονομικός φορέας δεν πρέπει να αποκλείεται από τη διαδικασία σύναψης της σύμβασης. Η διάταξη αυτή εισάγει, επομένως, έναν μηχανισμό διορθωτικών μέτρων (self-cleaning) που υπογραμμίζει τη σημασία που αποδίδεται στην αξιοπιστία του οικονομικού φορέα (απόφαση της 19ης Ιουνίου 2019, Meca, C-41/18, EU:C:2019:507, σκέψεις 40 και 41).
- 50 Επομένως, όταν διατρέχει τον κίνδυνο να αποκλειστεί από τη συμμετοχή στη διαδικασία σύναψης σύμβασης λόγω παράβασης των υποχρεώσεων στους τομείς του περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου η οποία μπορεί να καταλογιστεί σε έναν από τους υπεργολάβους τους οποίους προτίθεται να χρησιμοποιήσει, ο προσφέρων οικονομικός φορέας μπορεί να αποδείξει στην αναθέτουσα αρχή ότι εξακολουθεί να είναι αξιόπιστος παρά τη συνδρομή τέτοιου λόγου αποκλεισμού, η δε αναθέτουσα αρχή οφείλει, σύμφωνα με το άρθρο 57, παράγραφος 6, τρίτο εδάφιο, της οδηγίας 2014/24, να αξιολογήσει τα αποδεικτικά στοιχεία που προσκομίζει ο οικονομικός φορέας σε συνάρτηση με τη σοβαρότητα της κατάστασης και τις ιδιαίτερες περιστάσεις της υπόθεσης.
- 51 Ωστόσο, η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης εθνική ρύθμιση προβλέπει κατά τρόπο γενικό και αφηρημένο τον αυτόματο αποκλεισμό του οικονομικού φορέα άπαξ και διαπιστωθεί παράβαση των υποχρεώσεων στους τομείς του περιβαλλοντικού, κοινωνικού και εργατικού δικαίου η οποία αφορά υπεργολάβο οριζόμενο στην προσφορά του οικονομικού φορέα, ανεξαρτήτως των περιστάσεων που οδήγησαν στην εν λόγω παράβαση, και θέτει έτσι ένα αμάχητο τεκμήριο περί αποκλεισμού του οικονομικού φορέα για κάθε παράβαση που μπορεί να καταλογιστεί σε έναν από τους υπεργολάβους

του, χωρίς να παρέχει στην αναθέτουσα αρχή την ευχέρεια να εκτιμήσει, κατά περίπτωση, τις ιδιαίτερες περιστάσεις της υπόθεσης ούτε στον οικονομικό φορέα τη δυνατότητα να αποδείξει την αξιοπιστία του παρά τη διαπίστωση της παράβασης αυτής.

- 52 Ειδικότερα, η ρύθμιση αυτή δεν επιτρέπει στην αναθέτουσα αρχή να λαμβάνει υπόψη, για την αξιολόγηση της κατάστασης, μια σειρά κρίσιμων παραγόντων όπως είναι τα μέσα τα οποία ο προσφέρων οικονομικός φορέας είχε στη διάθεσή του για να εξακριβώσει τη διάπραξη παράβασης από τους υπεργολάβους ή η ύπαρξη ενδείξεων, στην προσφορά του, ότι είναι σε θέση να εκτελέσει τη σύμβαση χωρίς κατ' ανάγκην να χρησιμοποιήσει τον εν λόγω υπεργολάβο.
- 53 Υπό τις συνθήκες αυτές, εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει έναν τέτοιο αυτόματο αποκλεισμό του προσφέροντος οικονομικού φορέα παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας καθόσον επιβάλλει στις αναθέτουσες αρχές την υποχρέωση να προβαίνουν αυτομάτως σε αυτόν τον αποκλεισμό λόγω παράβασης διαπραχθείσας από υπεργολάβο, καθ' υπέρβαση, επομένως, του περιθωρίου εκτίμησης που διαθέτουν τα κράτη μέλη, δυνάμει του άρθρου 57, παράγραφος 7, της οδηγίας 2014/24, όσον αφορά τον καθορισμό των όρων εφαρμογής του λόγου αποκλεισμού που προβλέπει το άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας αυτής, υπό την προϋπόθεση της τήρησης του δικαίου της Ένωσης. Μια τέτοια ρύθμιση στερεί επίσης από τον οικονομικό φορέα τη δυνατότητα να αποδείξει, σύμφωνα με το άρθρο 57, παράγραφος 6, της οδηγίας 2014/24, την αξιοπιστία του παρά την ύπαρξη παράβασης αφορώσας έναν από τους υπεργολάβους του (βλ., κατ' αναλογία, αποφάσεις της 19ης Μαΐου 2009, Assitur, C-538/07, EU:C:2009:317, σκέψη 30, της 13ης Δεκεμβρίου 2012, Forposta και ABC Direct Contact, C-465/11, EU:C:2012:801, σκέψεις 34 και 35, καθώς και της 26ης Σεπτεμβρίου 2019, Vitali, C-63/18, EU:C:2019:787, σκέψεις 40 και 41).
- 54 Κατά συνέπεια, ο προβλεπόμενος από την εθνική ρύθμιση αυτόματος αποκλεισμός του προσφέροντος οικονομικού φορέα, στον βαθμό που στερεί, αφενός, από τον οικονομικό φορέα τη δυνατότητα να προσκομίσει εμπειριστατωμένα στοιχεία ως προς την κατάσταση που τον αφορά και, αφετέρου, από την αναθέτουσα αρχή το περιθώριο εκτίμησης της κατάστασης αυτής δεν μπορεί να θεωρηθεί συμβατός με το άρθρο 57, παράγραφοι 4 και 6, της οδηγίας 2014/24 και με την αρχή της αναλογικότητας (βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 26ης Σεπτεμβρίου 2019, Vitali, C-63/18, EU:C:2019:787, σκέψεις 42 και 43).
- 55 Λαμβανομένων υπόψη των προεκτεθέντων, στα υποβληθέντα προδικαστικά ερωτήματα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24 δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση δυνάμει της οποίας η αναθέτουσα αρχή έχει την ευχέρεια, ή ακόμη και την υποχρέωση, να αποκλείσει τον οικονομικό φορέα που υπέβαλε προσφορά συμμετοχής σε διαδικασία σύναψης σύμβασης όταν ο λόγος αποκλεισμού που προβλέπει η διάταξη αυτή διαπιστώνεται ότι συντρέχει στο πρόσωπο ενός από τους υπεργολάβους που μνημονεύονται στην προσφορά του οικονομικού φορέα. Αντιθέτως, η διάταξη αυτή, σε συνδυασμό με το άρθρο 57, παράγραφος 6, της οδηγίας αυτής, καθώς και η αρχή της αναλογικότητας αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει ότι ένας τέτοιος αποκλεισμός έχει αυτόματο χαρακτήρα.

Επί των δικαστικών εξόδων

- 56 Δεδομένου ότι η παρούσα διαδικασία έχει ως προς τους διαδίκους της κύριας δίκης τον χαρακτήρα παρεμπίπτοντος που ανέκυψε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, σ' αυτό εναπόκειται να αποφανθεί επί των δικαστικών εξόδων. Τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν όσοι υπέβαλαν παρατηρήσεις στο Δικαστήριο, πλην των ως άνω διαδίκων, δεν αποδίδονται.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο (δεύτερο τμήμα) αποφαινεται:

Το άρθρο 57, παράγραφος 4, στοιχείο α', της οδηγίας 2014/24/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Φεβρουαρίου 2014, σχετικά με τις διαδικασίες σύναψης δημοσίων συμβάσεων και την κατάργηση της οδηγίας 2004/18/ΕΚ, δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση δυνάμει της οποίας η αναθέτουσα αρχή έχει την ευχέρεια, ή ακόμη και την υποχρέωση, να αποκλείσει τον οικονομικό φορέα που υπέβαλε προσφορά συμμετοχής σε διαδικασία σύναψης σύμβασης όταν ο λόγος αποκλεισμού που προβλέπει η διάταξη αυτή διαπιστώνεται ότι συντρέχει στο πρόσωπο ενός από τους υπεργολάβους που μνημονεύονται στην προσφορά του οικονομικού φορέα. Αντιθέτως, η διάταξη αυτή, σε συνδυασμό με το άρθρο 57, παράγραφος 6, της οδηγίας αυτής, καθώς και η αρχή της αναλογικότητας αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει ότι ένας τέτοιος αποκλεισμός έχει αυτόματο χαρακτήρα.

(υπογραφές)